

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եթե ձեռնարկեցինք համառօտ թոփշըով պատմական հետազոտութիւններ գրել թագմավէպի էջերուն մէջ ըրիստոնէական ճարտարապետութեան մասին, այն ատեն մեզ յարմար թուեցաւ ոճերու տարրերուն թեան համար, մէկը Քրիստոնէական կոչել և միւրա Եկեղեցական մինչդեռ աւելի յարմար էր առաջնը արևելին անուանել, իսկ երկրորդը արևմտանեան. Այս բաժանումին պատճառով մեր գաղափարով սա է: Եկեղեցական ճարտարապետութիւնը թագիլիկալ ոճով է, անոր ծնունդն ու ձևակերպութիւնը բոլորովին զեթանոսական է, սկսած հին հին դարերէն, զարգացած և կատարելագործուած հեթանոս մթնուրուսի մէջ, դիցարանական կրօնին ըմբռոնումով և համոզումներով. երկրաւոր միտք և երկրաւոր գեղեցկութիւն, ուսկից որ կը սկսի՛ հոն ալ կը վերջանայ:

Իսկ ըրիստոնէականն թեթզեհէմի իշխան այրէն կը սկսի և դէպ ի վեր կը սլանայ հոն՝ ուր երկնքէն բազմութիւն զօրաց երկնաւորաց երգեցին՝ «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ», Մանուկն Յիսուս ծնաւ պատուանդանի վրայ, բայց իր աթոռոր երկնքն էր: Հայ բարագործին վերապահուած էր իմորհրդաւոր կերպով զուգել երկուսը ի միամին: Բեթղեհէմի մարին առջև ծնրադրող հաւատացեալը, անկախ հեթանոս զաղափարէն, հետզհետէ նուաճումներ կատարեց անոր վրայ, իրեն յատուկ ըմբռոնումներով, այսպէս նիւթականնէն զէպ ի անիւթը կ'ամրանար: Նա կ'անասր իր սրտի բարախումներուն, սահմանափակ երկրիս հորիզնէն, դէպ ի վեր կը սլանային աշբերուն նետերը, ոսկէրեւոն կապոյալն սկսուած, այն անձեռագործ առան մէջ, նա իր հոգիին ապաստանը կը գտնէր,

որու ձեղումէն կախուած կը ճօճէին աստղերը իրքն ուխտաւորի լապտերներ, այնտեղ ազատ շունչ կ'առնէր և կրնար ըսել թէ իր հօր տանը մէջն է կ'աղօթէ յափըշտակուած. «Երկինք պատմն զիառու Աստուծոյ, և զարարած ձեռաց նորա պատմէ հաստատութիւն»: Երբ ուրեմն Տրդատ տուաւ. Հայաստանին ըրիստոնէական կը քրոնքին ազատ պաշտամունք, այնուհետեւ հայ հաւատացեալ քարագործ, Ասուր Գլըրքն ներշնչուած, մտքին մէջ յդացաւ իր պաշտած նշմարիս կստուծոյն տաճարը երկնքին նման կերտել, հեռանալով ոչ միայն հեթանոսականնէն, այլ նաև Ասուննեան տաճարէն, որու ծածքը տափարակ էր նման հեթանոսականին, և արդէն այդ տաճարն հեթանոս Փինիկեցիները շինած էին, այսպէս ուրեմն ըրիստոնէական ոգւով և գաղափարով ծնունդ առած ճարտարապետութիւնն յիրաւի արժանի էր կոչել ըրիստոնէական:

Լանիսէնք ասել պատճառը՝ թէ ինչո՞ւ հայ ըրիստոննեայն պիտի կարենար ստեղծել գմբեթաւոր եկեղեցին չորս կամարներու և չորս սիմներու վրայ և ոչ ուրիշ ազգեր որ նոյնակս խաչապաշտ էին, և մանաւանդ գեղարուեստի մէջ կատարելութեան հասած: - Անոր համար որ յոյն և հոռմայցի ճարտարապետներ իրքն գիտուրին ուրված էին ճարտարապետութիւնը. Կ'ուսուցանէին կանոններ աւանդական չափերով և ձեերով ևն. և ունէին առջնանին օրինակներ՝ սրբաչելից ճարտարապետութեանց, ուստի չէին կարող խոռորիլ սահմանուած կանոններէն. անոնք ներշնչուերու անկարող էին: Մինչդեռ Հայն ազատ արուեստաւոր էր, և լաւ շինող. իր փորձառութիւնը զրի միջի գիտութիւնը լրիւ

կը պարունակէր. հայ ճարտարապետի կամ քարագործի միտքը կաշկանդուած չէր ու՝ սուցչի կամ վարպետի տուած կանոններով, այլ բաց ասպարէզի մէջ կը ընթառանար ինչպէս իր միտքն կը թելարդէր և երևակայութիւնն կը ջերմացնէր գոփին. ներշնչուերա ասպարէզը սահման չունէր:

Այսուհետեւ բացատրեմ միտքս Երբ յոյն և հոռմացեցի ճարտարապետին կը յանձնուէր օրինակի համար եկեղեցի մը շինել, նա կը բանար Վիտորովիսո կամ մը ուրիշ վարժապետի զիրց և անոր կանոններով կը չափէր կը հաշուէր շինութեան մասերն, և թէ ճարտարապետական ոճերէն ո՞ր մէկն ընտրէ: Այսպէս Ծիւրոսի մայր եկեղեցին բռնած թ դարու սկզբն, Հռոմէլ Ա. Պօղոսէն Թ դարու վերջը մինչն ժի՞ դար եկեղեցիներ Բազիլիկալ ոճով և փայտեայ ծածրով կը շինուէին, մէկը միւսին լաւ կամ վատ ընդորինակութիւններ էին. չկայ յատակագի փոխութիւն, որով և ոչ բովանդակ կառուցուածքի մէջ տարքերութիւն մին միւսէն. որով այդ տեսակ զաղափարով տոգորուած մտքեր աւանդարար կաշկանդուած կանոններով չէին կրնար սոեղծել կամ զտիչ մինել զմիքիթաւոր եկեղեցոյ:

Իսկ Արևելք բնդանուր, և Հայոց մէջ ճարտարապետ կամ քարագործն ազատ բնութեան մէջ մեծած, միտքը ազատ կապանցներէ և պարտազրէ օգնեցներէ, կը յանձնուէր իւր երեսակայութեան ներշնչումերուն՝ կը փորձէր ինչ նոր կերպով կառուցանել օրինակի համար Մաստարու, կամ Ատիամանի եկեղեցին, որ նման չըլլար ոչ Հոփիսիմէին, ոչ Թալէշու եկեղեցոյն: Ասկից է որ կը ծագին այն հարիւրաւոր եկեղեցիներու յատակազծերը, տարքեր իւրամէ և ամէն մէկն իւր տեսակին մէջ զողորիկ և համաշափութեան մէջ անբասիր: Բնական է որ Հայ քարագործը, չոննենալով պետական պարոց և Փիղիասներու զծագորութիւններ, նա պիտի զիմէր բնութեան մատեանին, նա պիտի յառէր իւր ուշը սարքեռն, բարձրակատար վըանաձն Մասիսին, և անոր

սպիտակափառ գագաթին վրայ կաղապարէր իւր զմրէթն: Եւ ուր որ տակաւին ծիւն չկար և նոյ կանգնեց սեղան և առաջին զոհը մատոյց հաճոյական Աստուծոյ. Գողթան երգիշներն հոն կազմեցին հանգրուան իրենց մուսայից և Նահապետն հոն կանգնեց զիդին Հայաստանեայց:

«Ի լեան աղատ որ զագաթամբ աստղանեմ, Ծնդ անվըթար կապոյտ վրանաւ լուսավառ, Հուաթենեալ ճեմի Ոգի գեհափառ». (Հայութի)

Մասիս բուսած է Հայաստանի սրտի վրայ աննկուն, յաւերժական, չկայ հայ որ չսիրէ, չըքանչանայ և չյափշտակուի և յուզուի քառասուն զարերու յիշտապէներով: Հայ քարագործը զգայուն պրտով, աւելի ազգուողն է բնութեան տեսարաններէն որ իրեն նպառակներուն կրնան ծառայել, անոր մորի մէջ Մասիսն է Մայր եկեղեցին, ուր սեղան պիտի կանգնէ յափտենական զոհի համար, կը մտածէ և կը գտնէ հնարյը հանճարեղ կերպով: Նա երկնանման խորան մը պիտի կերտէ երկնաւոր թագաւորին որ է իւր զմբեթաւոր եկեղեցին. շնչը մը որ պարունակէ իւր բովանդակ մասերով ըրիստոնէական կը-քանըի իմաստն և բոլոր խորհուրդներն, բոլոր Սուրբ Գիրը, զոր յեսոյ պիտի տեսնենք:

Հայն այդ խորհրդազգած հոգին ժառանգեր իւր պապերէն զարուց ի դարս, երբ իրենց բնաշխարհն Ատլանտիս ջրասուզ կորաւ, իրենց հանգրուանէ հանգըրուումիւնուկ զնացին հաստատուեցան ինդոսի եկեղեցը, զրախտանման Թիբետի բարձունցների վրայ: Հոն ատլանտիտն արիական ազգի կոչումն պիտի ստանայ և անոր անզրադարձ ալիքները պիտի բեկուին, խազաղին Մասիսի հոմեկու լան-ջերի վրայ: Այդ ժողովուրդը նախապատմական զարկուու մէջ բերաւ իւր հետն աւանդութիւններ, վարդապետութիւններ և երաններ, որոնք Ա. Գրոց հոռն ունին, բանաւոր տունկեր որ եթէ երկնային իսպառ վիմտ աղբիւրէ չեն ըմակը կեանքի ջուրը, սակայն այն աղբիւրէն կ'անցնի

իրենց հոգույոյն ծարաւն որ կենաց ծառի տակէն կը բդիէր և կոսոպէր երկրիս չորս կողմերն՝ Վարդապետութիւն մը որ.

Դրէք զմիտս յամպ գեղեցկին
Աը մինչ յերկինս ուր հոգին:

Աստուածզիտութիւնն Նահապետներու և Մարգարէներու միջոցաւ անազարտ պահուեցաւ ընտրեալ ազգին մէջ. սակայն Արքահամէն յառաջ Աստուած իւր զիտութիւնն չէ ծանուցեր ազգի մարդկան. և մարդիկ այնցան ժամանակ անաստուած սպրեցան: Ոչ. «Վասն զի զիտութիւնն Աստուածոյ յայտնի է ի նոսա. քանզի Աստուած իսկ յայտնեաց նոցա»: Առաքելոյն այս խօսքերէն կը հասկցով որ յառաջ քան զԱրքահամ, Աստուած ուրիշ ազգաց մէջ փորձեր է տալ յայտնեալ կրօնը մը. բայց որովհետեւ «Նանրացան ի խորհուրդս իւրեանց, և խաւարեցան անմտութեամբ սիրտը նոցա... որք փոխանակեցին զճշմարտութիւն Աստուածյ ընդ ստութիւն» (Հռ. ա. 18-28): Այնուհետև ձեռք կ'առնու Արքահամը որ Աստուածոյ յայտնեալ կրօնը որդի ի հօրէ հաւատարմութեամբ պիտի պահէն, մինչեւ Մեսիան գայ աշխարհ:

Սակայն Զրադեշտական կրօնըին ըսկիզբն և այն վարդապետութիւնն զրո կ'ուստուցանէր մոզն կամ մարգարէն, մէկ Աստուածոյ և երեք անձնաւորութեանց շուրջն, ճշմարտութենէ հետու չէր: Զրադեշտոն եթէ հրեշտակի յայտնութիւն ունեցած չէ, սակայն իւր աշքի առջն ունէր բնութեան օրինագիրն, որ ուշիմ գտնուեցաւ կարդալ զայն, ի միտ առնելով ծածկեալ զիտութիւնն. «Ձի աներևոյթք նորա ի սկզբանէ աշխարհի, արարածովք իմացեալ տեսանին այսինքն է՝ մզանջենաւորութիւն և աստուածութիւն նորա: Զօրոսասդր Մահեա զԱստուած, և այնպէս քարոզեց, ի սկզբան գտաւ յաջողութիւն, բայց իւր աշակերտներու միջն եւան հերձուածողներ և մոլորեցուցին իրենց հետող ժողովուրդի զանգուածը, որոնց առանց արարածներու միջնորդութեան անկարեի ասացին պաշտել աներևոյթ, մշտնջենաւոր,

ամենակալ աստուած մը. ուստի դիմեցին՝ պատկերին, արեգական՝ որ ամենակարու դութեամբ և բիւր ազգի բարիցներով կապեց կաշկանդից արտերը. և այնուհետև մուշին, արևի, հրոյ պաշտամունքն, որ մոլորութեանց մէջ ամենաբնական էր և աւելի արամարանական, աւելի համեզիչ և աստուածամերք. վասն որոյ և ոչ Առաքեալը կը խարանէ զանոնք որպէս Եզիդատոսի, Յունաստանի և Հոռոմայ իմաստունները. որոնց «զանձինս աս իմաստունս ունչին՝ յիմարեցան, և փոխեցին զիառա անեղծին Աստուածոյ՝ ի նմանութիւն պատկերի եղծանելի մարդոյ (anthropopatric) և թռչնոց և չորցոտանեաց և սողնոց»: Մինչ արիտական զտարին ցեղերու մէջ, Զրադեշտի վարդապետութիւնն հետևող հեթանոսներն, բնաւ արձան մարդու թէ անասունի չմտուցին իրենց տաճարներուն մէջ, այլ պահեցին կրակը իրք սուրբ իմն որ կար նաև Արքահամու տան մէջ, մինչև Երեմիայ մարգարէի տարիները, որ թարոյց զայն գերութեան ժամանակ հորի մէջ, որով զոհազործութիւնը կը կատարուէին: Կրակը աւանդարար Զրադեշտի աշակերտներու ձեռքով բերուցցաւ Հայաստան և բռնեցին նորբ երկու բանաստեղծական և գեղավայելու տեղեր ուր և հիմեցին Վահ - Ազնի մեհեաններն Բագաւան կամ Դիցաւան Մազկուն լերան լանջերու վրայ, իսկ միւսն ի Տարօն Աշտիշատու բարձունքի վրայ շքեղ նիստով, շարժելու չափ Մարգապետի նախանձն նորա մշակեցին հայոց զրականութիւնն, գէթ գուսանականն, նորա թարգմանեցին Ռիկ-Վետայի երգերից, վիպասանութիւններից, որոց մասին Յուղանցէն յանդիմանութիւն և մեղաղրանց պիտի կրէ չորորդ զարու քրիստոնէութիւնը, որ սիրահար մասց իւր նախնեաց երգերուն, և իրը իւր անհոգ նոր կրօնըի սկզբունքներուն հաւատարմութեամբ հետեւելու Առանց իմանալու որ Հնդիկ զրականութեան և հաւատալեաց արդինքն էր Հայաստանեայց ազգով և տակով, իրիկուրէ մինչ ի լոյս դարձն ի քրիստոնէութիւն: Ո՞վ կարող է հակառակն

պնդել թէ նոյն երգեքն կարելիներն զարձուցած չէին Քրիստոսի վրայ՝ ՈՒԿ-ՎԵ-
տայի երգերից թանկագին կոտորակ մը, Խորենացին լսած գեղուկներու բերանից,
արդեօք նորցա ի զէմս մարդացելոյն Աս-
տուծոյ չէին երգեր, բացատրելով Արեգա-
կան արդարութեան հրաշափառ ծնունդն։
Մինչ թագաղլոխ մարգարէն ալ կ'երգէ.
«Ճշմարտութիւն յերկրէ բռուսաւ, արդա-
րութիւն յերկնից երեւեցաւ»։ այսինքն
«Երկնէր երկին, և երկիր»։ Ալանց եր-
կուցի համընթաց գործացութեան թէ եր-
կրի և թէ արևու, այսինքն առանց մարդու
Աստուծոյ խառնումին՝ Քրիստոսի ծնունդն
տեղի չպիտի ունենար։

Ոկ ծովերու վրայ նաւարկեր է և կամ
լերանց գլուխն բարձրացեր է արևու ելքը
դիտելու, կրնայ պատահած լինել, ինչ-
պէս տողերուս գրոցին, մէկ կամ միւս
դիպուածի մէջ, Գորբան բանաստեծի նը-
կարազրութիւն տեսնել բնութեան տարե-
րաց մէջ, բեմազրուիլ նոյնութեամբ և
հասկանալ որ քերթողն ականատիսի հա-
ստարմութեամբ Մեսիայի մը կամ Պու-
լիսնի զաւակի ծնունդն կը նկարազրէ որ
ուկի դար պիտի բերէր մարդկութեան։
Վերգիլիս ալ ներշնչուեր էր Զենափ Մի-
քիլլայից և վեստեան իշխանու գրքերոց,
Օգոստեան դարը փառաբանելու։ Հոն Հը-

ռոմի մէջ ալ Աւեստայի հուրն կը վառէր
անչէջ Բայց ոչ այնպէս ազատ, ինչպէս
Հայաստանի մէջ, ուր ամէն ատեն և աշ-
խարհաբումք աօնակատարութեանց ժա-
մանակ կամ կրօնական հանդիսակատա-
րութեանց միջոց կ'երգէին ցնծութեամբ
զիւզական զործիքներով բամբիով, սը-
րընգով և թմրկով։ կապիտոլիիոնի վրայ
Սիրիլայից գրքերն յանձնուած էին «տասներ
հինգ սրբազն» մարդոց պահպանութեան։
կապի և փականցի տակ էին և միայն Աննա-
տի հրամանով ասեան կ'ելէին ցնծուելու
և խորհրդակցելու, երբ պետական շահներ
պահնչին և ծերակոյտն օգտագործէր
ծողովորդի սնոտիապաշտութիւնն։

Ասիդ էր որ Հռոմ կը համաձէր Ծիմսեան
պաշտամունց և քրիստոնէից գաղաքարա-
կան և աստուածային կրօնըն. մինչեւ որ
արեւեան արինէն սերած կայսր մը կոս-
տանդիանոս աստուածեան մը (déléste)
չնորնէ խոճի ազատութիւն, Փաղաքակա-
նութիւնն պիտի ստիպէ զինցն կամայ թէ
ակամայ հնազանդիլ հաւատոց և ցնդունել
քրիստոնէութիւնն պետական կոռեք, և
կայսրը կը շարունակէ վարել տակաւին
Տայրազոյն բահանայապեսի պաշտօնն, զի
դեռ Պօղոսի Հերքայեցւոց թղթի բահա-
նայապետութեան հոգին հասկացած չէր։

Հ. Գ. ՆԱՀԱԳԵՑԱՆ

Այն օրն ի մօրէդ որ ծընար,

Դուն լսիլի ւ'ամէն խնդային։

Հանց մաքուր ել ի յաշխարհէս,

Թ'երկիր լսյ նա՝ դու ծիծաղիս։

ՆԱՀԱԳԵՑ ՔՈՒԶԱԿ